

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده حکمت معاصر

رساله دکتری رشته حکمت متعالیه
چالش‌های اراده آزاد در فلسفه ملاصدرا

استاد راهنما:
دکتر اعظم قاسمی

استادان مشاور:
دکتر هادی وکیلی
دکتر محسن جوادی

پژوهشگر:
محمد حسین زاده

آذرماه ۱۳۹۵

محل پرینت صفحه ارزیابی

سپاس

خداوند را که به من فرصت داد تا عمر خود را در راه تحصیل علم و دانش سپری کنم و همواره استادانی دلسوز و فرزانه بر سر راهم قرار داد تا در این راه دراز و بی‌پایان علم‌جویی، راهنمای راهم باشند. او را به نیکی می‌ستایم و بر بهترین مخلوق او پیامبر اعظم و خاندان مطهرش سلام و درود می‌فرستم.

از تلاش‌ها و راهنمایی‌های اساتید گران‌قدر سرکار خانم دکتر قاسمی، جناب آقای دکتر وکیلی و جناب آقای دکتر جوادی که با کمال بزرگواری قبول زحمت کرده و با بذل نظرات حکیمانه خود بر غنای این اثر افزودند، تشکر می‌کنم.

همچنین به رسم ادب و حق‌شناسی از زحمات مسئولان محترم پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی خصوصاً ریاست محترم پژوهشگاه جناب آقای دکتر قبادی، ریاست محترم پژوهشکده حکمت معاصر سرکار خانم دکتر قبادی، مدیریت محترم گروه حکمت معاصر جناب آقای دکتر وکیلی و رؤسای پیشین پژوهشکده سرکار خانم دکتر پارسا و جناب آقای دکتر خدری صمیمانه تشکر می‌کنم.

از استاد بزرگوار حضرت آیت الله فیاضی نیز که این مسأله را برای اینجانب مطرح کرد و با کمال بزرگواری و بدون هیچ چشم‌داشتی یادداشت‌های خود را در اختیارم قرار داد بسیار متشکرم.

از خداوند متعال می‌خواهم تا الطاف خاص خود را شامل همه این عزیزان کند و همه ما را در تحصیل رضای خود موفق بدارد.

وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ

این رساله را تقدیم می‌کنم

به پدر و مادرم، که مشوق اصلی من برای قدم نهادن در مسیر حکمت و علوم اسلامی بوده و همواره با تشویق‌ها و حمایت‌های بی‌دریغ خود، انگیزه و همتم را افزوده‌اند.

به روح پاک مادربزرگم، به امید دعای خیرش.

و به همسر مهربانم که همدلانه و مهربانانه مشکلات پیش‌رو را برایم آسان ساخت.

چکیده پژوهش

در عصر حاضر اراده آزاد - به عنوان صورت جدید مسأله اختیار - با چالش‌های مختلفی مواجه است. اگرچه برخی از این چالش‌ها سابقه‌ای دیرینه دارند و در طول تاریخ تفکر بشری همراه تهدیدی بزرگ برای اختیار به حساب آمده‌اند؛ اما در عصر حاضر شکلی جدید به خود گرفته و متناسب با پاسخ‌هایی که در مورد آنها ارائه شده، خود را به روز کرده‌اند. برخی از چالش‌ها نیز جدید هستند و در گذشته مطرح نبوده‌اند. مهم‌ترین چالش‌های اراده آزاد عبارتند از: چالش توهم اراده آگاهانه، چالش علیت، و چالش علم پیشین الهی. این رساله پس از تبیین اراده آزاد، این سه چالش را مطرح کرده و نحوه مواجهه فلسفه ملاصدرا با آنها را بررسی کرده است.

در بخش چالش توهم اراده آگاهانه، چالش آزمایش لیبِت و چالش شهود تفسیرگرایانه و گنر را مطرح کرده‌ایم. یکی از این چالش‌ها با استفاده از آزمایش‌هایی بر روی مغز انسان و دیگری با استفاده از تبیینی روان‌شناختی سعی در این دارند تا نشان دهند شهود ما درباره اراده آگاهانه، یک توهم است. در این رساله با استفاده از مبانی ملاصدرا درباره حقیقت اراده و چگونگی شهود و فهم علیت به این چالش‌ها پاسخ گفته‌ایم.

در بخش چالش علیت نیز پنج پاسخ از پاسخ‌های صدرالمآلهین را مطرح کرده و پس از بررسی آنها به این نتیجه رسیده‌ایم که از میان این پاسخ‌ها پاسخ پنجم - یعنی فاعلیت بالتجلی نفس برای اراده - اختیاری بودن اراده و فعل ناشی از آن را تبیین می‌کند، اما هیچ‌یک از آنها - بلکه هیچ‌یک از پاسخ‌های سازگارگرایانه - مسئولیت اخلاقی انسان و در نتیجه اراده آزاد را توجیه نمی‌کند، زیرا تبیین اختیار بدون امکان بدیل برای اراده (امکان‌گزینش) ممکن است اما تبیین مسئولیت اخلاقی بودن امکان بدیل ممکن نیست. دیدگاه برگزیده این رساله برای پاسخ به چالش علیت، بازسازی نظریه سلطنت نفس است که پیش‌تر، صورت‌های مختلف آن توسط محقق نائینی، شهید صدر و استاد فیاضی، مطرح شده است.

در بخش چالش علم پیشین الهی نیز، دیدگاه مورد تأیید این رساله، همان دیدگاه ملاصدرا است که تبیینی سازگار با اصالت وجود از دیدگاه عرفا است. در این دیدگاه تمام افعال و انتخاب‌های انسان در مقام علم خداوند و در عین ثابت او حضور دارند، اما چون اعیان ثابت - که از سنخ ماهیت هستند - مجعول نیستند، خداوند صرفاً این امور را می‌داند اما این دانستن، در صدور این افعال از انسان تأثیری ندارد و به همین جهت علم پیشین الهی با اراده آزاد انسان سازگار است.

کلیدواژه‌ها:

اراده آزاد؛ ضرورت علی؛ مسئولیت اخلاقی؛ سرشت انسان؛ علم پیشین الهی؛ فلسفه ملاصدرا.

پیشگفتار

۱

۱. مسئله پژوهش ۱
۲. اهمیت و ضرورت پژوهش ۱
۳. اهداف پژوهش ۲
۴. پرسش‌های پژوهش ۲
۵. فرضیه‌های پژوهش ۲
۶. پیشینه پژوهش ۳
۷. جنبه جدید بودن و نوآوری پژوهش ۴
۸. روش انجام پژوهش ۴

فصل اول: کلیات

۶

۱. مفهوم شناسی ۶
۱. ۱. علت ۶
۱. ۲. قانون علیت ۶
۱. ۳. ضرورت علی ۶
۱. ۴. اختیار ۶
۱. ۵. اراده ۷
۱. ۶. اراده آزاد ۷
۱. ۷. سازگارگرایی و ناسازگارگرایی ۷
۱. ۸. تعیین اول ۸
۱. ۹. تعیین ثانی ۸
۱. ۱۰. اعیان ثابته ۸
۲. تاریخچه چالش‌های اراده آزاد ۸
۲. ۱. تاریخچه چالش ضرورت علی در یونان باستان ۸
۲. ۲. تاریخچه چالش ضرورت علی در تفکر اسلامی ۱۰
۲. ۳. تاریخچه چالش علم پیشین الهی ۱۳
۳. مبانی اراده آزاد در فلسفه ملاصدرا ۱۵
۳. ۱. اصالت وجود ۱۵
- تفسیر برگزیده از اصالت وجود و اعتباری بودن ماهیت در فلسفه ملاصدرا ۱۵

- ۲۰.....۲.۳. فاعل بالتسخیر.....
- ۲۰.....۳.۳. فاعل بالتجلی.....

۲۵ فصل دوم: تبیین اراده آزاد

- ۲۵.....۱. چیستی اراده آزاد.....
- ۲۵.....۱.۱. تبیین اختیار، اراده و اراده آزاد.....
- ۲۵.....۱.۱.۱. اختیار.....
- ۲۷.....۱.۱.۲. اراده.....
- ۳۴.....۱.۱.۳. اراده آزاد.....
- ۳۶.....۲. پدیدار شناسی اراده آزاد.....
- ۳۶.....۱.۲. شهود اراده آزاد.....
- ۳۷.....۲.۲. ارزش معرفتی شهود اراده آزاد.....

۴۶ فصل سوم: چالش‌های اراده آزاد

- ۴۶.....۱. چالش توهم اراده آگاهانه.....
- ۴۶.....۱.۱. چالش آزمایش بنیامین لیبت.....
- ۴۹.....تبیین متفاوت لیبت از فعل اختیاری.....
- ۵۰.....بررسی تبیین لیبت از فعل اختیاری.....
- ۵۱.....عبور فعالیت خودانگیز مغز از آستانه؛ چالشی برای آزمایش لیبت.....
- ۵۳.....همخوانی نگرش سنتی با آزمایش‌های لیبت و شورگر.....
- ۵۴.....همخوانی دیدگاه برگزیده درباره اجماع نفس، با آزمایش‌های لیبت و شورگر.....
- ۵۷.....۱.۲. چالش «شهود تفسیرگرایانه و توهم اراده آگاهانه».....
- ۵۷.....دیدگاه وگنر درباره «توهم اراده آگاهانه».....
- ۶۳.....بررسی دیدگاه وگنر درباره «توهم اراده آگاهانه».....
- ۶۷.....۲. چالش علیت.....
- ۷۲.....۱.۲. مسأله سازگاری و بیان دیدگاه‌ها.....
- ۷۳.....۲.۲. ناسازگارگرایی.....
- ۷۳.....۱.۲. ناسازگاری ضرورت علی و اختیار در مقام مفهوم.....
- ۷۵.....۲.۲. ناسازگاری ضرورت علی و اختیار در مقام تحقق.....
- ۷۵.....استدلال تسلسل اراده‌ها.....

۷۶	پاسخهای سازگارگرایان پیش از ملاصدرا به استدلال تسلسل اراده‌ها.....
۷۶	پاسخ خواجه نصیر الدین طوسی:.....
۷۷	پاسخ میرداماد:.....
۷۸	اشکالات ملاصدرا به پاسخ میرداماد.....
۸۱	پاسخهای ملاصدرا به استدلال تسلسل اراده‌ها.....
۸۱	پاسخ نخست ملاصدرا:.....
۸۳	پاسخ دوم و سوم ملاصدرا:.....
۸۹	پاسخ چهارم ملاصدرا:.....
۹۰	پاسخ پنجم ملاصدرا:.....
۹۱	۳. ۲. سازگارگرایی.....
۹۱	۳. ۲. ۱. تبیین‌های مختلف سازگارگرایی.....
۹۶	۳. ۲. سرشت انسان و مسئولیت اخلاقی.....
۹۶	۳. ۲. ۱. سرشت انسان و مسئولیت اخلاقی از دیدگاه ملاصدرا.....
۹۸	تقسیم عوامل اختلاف افراد انسان به مادی، فطری و اختیاری.....
۹۸	ارتباط عوامل فطری با عوامل اختیاری.....
۱۰۲	حکم اختیاری بودن اراده در حالات مختلف.....
۱۰۴	مسئولیت اخلاقی از دیدگاه ملاصدرا.....
۱۱۲	۳. ۲. ۲. تکلیف و جزای آن در اندیشه صدرالمتهلین.....
۱۱۴	۳. ۲. ۴. جبرگرایی.....
۱۱۵	۳. ۲. ۵. اختیارگرایی.....
۱۱۵	۳. ۲. ۵. ۱. دیدگاه برگزیده.....
۱۱۸	۳. ۲. ۵. ۱. ۱. محورهای دیدگاه برگزیده.....
۱۲۰	۳. ۲. ۵. ۱. ۲. جمع‌بندی دیدگاه برگزیده.....
۱۲۲	۳. چالش علم.....
۱۲۳	۳. ۱. پاسخ متفکران مسلمان به چالش علم پیشین الهی.....
۱۲۳	۳. ۱. ۱. پاسخ معتزله.....
۱۲۳	۳. ۱. ۲. پاسخ عرفا.....
۱۲۵	۳. ۱. ۳. پاسخ خواجه نصیر الدین طوسی.....
۱۲۵	اشکال میرداماد و ملاصدرا به پاسخ خواجه نصیرالدین طوسی.....
۱۲۶	بررسی پاسخ خواجه نصیرالدین طوسی.....
۱۲۷	۳. ۱. ۴. پاسخ میرداماد.....
۱۲۸	۳. ۱. ۵. پاسخ ملاصدرا.....

۱۴۴

نتیجه پژوهش

۱۴۹

کتابنامه

پیش‌گفتار

۱. مسأله پژوهش

در جهان معاصر غالباً مباحث فلسفی درباره اختیار، تحت عنوان اراده آزاد صورت می‌گیرد و می‌توان گفت که اراده آزاد تقریر جدید و امروزی اختیار است. اختیار یک صفت کمالی برای فاعل و منشأ مسئولیت اخلاقی است. در نظر جمهور حکما این اختیار همان اراده مستند به ادراک عقلی است؛ از این رو این اراده خاص، ملاک اختیاری بودن افعال انسان و به تبع منشأ مسئولیت اخلاقی انسان است. از آن‌جا که این اراده در نزد جمهور حکما زائد بر ذات انسان و امری حادث است؛ پدید آمدنش به عامل ایجاب‌کننده بیرونی - که خارج از اختیار انسان است - منتهی می‌شود؛ با این اوصاف اگرچه فعل خارجی انسان ارادی و اختیاری است اما اراده او اختیاری نیست. جمهور حکما بر این باور بودند که اختیاری نبودن اراده به اختیاری بودن افعال انسان خدشه‌ای وارد نمی‌کند، به همین دلیل، به همین تقریر سطحی از اختیار اکتفاء می‌کردند. امروزه نگرش فیلسوفان مسلمان به اختیار عمیق‌تر شده و بیش‌تر آن‌ها چنین تقریر ابتدایی و سطحی از اختیار را بر نمی‌تابند.

در یک نگرش عمیق، اختیاری بودن افعال خارجی انسان متوقف بر تقریر جدیدی از اختیار است که اختیاری بودن اراده و به تبع آن اختیاری بودن عمل و نیز مسئولیت اخلاقی انسان را تبیین کند. این تقریر جدید از اختیار همان چیزی است که امروزه از آن به اراده آزاد تعبیر می‌شود. در عصر حاضر، اراده آزاد - به عنوان صورت جدید مسأله اختیار - با چالش‌های مختلفی مواجه است. فلسفه ملاصدرا - به عنوان یکی از مهم‌ترین مکاتب فلسفی - این ظرفیت را دارد تا با این چالش‌ها مواجه شود و با استفاده از مبانی و مسائل خود، به این چالش‌ها پاسخ دهد. ما در این رساله در صدد هستیم تا نحوه مواجهه فلسفه ملاصدرا با این چالش‌ها را بررسی کرده و به نقاط قوت و ضعف آن دست یابیم تا در سایه آن بتوانیم نقائص احتمالی آن را برطرف کرده و به نحو مناسب به چالش‌های اراده آزاد پاسخ گوییم.

۲. اهمیت و ضرورت پژوهش

مسأله اختیار - که امروزه از آن به اراده آزاد تعبیر می‌شود - از مهمترین و دیرینه‌ترین مسائل پیش روی بشر بوده است و به همین دلیل همواره در تمام مکاتب فلسفی مورد توجه اندیشمندان گرفته است. این مسأله در بُعد نظری مشتمل بر مباحثی پیچیده و پردامنه است، به طوری که هنوز برخی ابعاد و زوایای آن به درستی مورد بحث قرار نگرفته است. این مسأله در بُعد عملی، مهم‌ترین پیش‌فرض حکمت عملی است، از این رو پاسخی که به آن داده می‌شود در تبیین مناسبات رفتاری انسان نقش مهمی ایفاء می‌کند. از مهمترین تأثیرات این مسأله، تأثیر در تدوین نظام‌های حقوقی و جزائی و نیز تأثیر در برخی مکاتب روان‌شناسی و تربیتی است. در حوزه مطالعات میان رشته‌ای نیز این مسأله با ریشه‌های فلسفی، موضوعی مناسب جهت تعامل فلسفه اولی با فلسفه اخلاق، فلسفه ذهن، ژنتیک رفتار و علم کلام است.

۳. اهداف پژوهش

اهداف این پژوهش عبارتند از:

۱. تبیین و تحلیل مواجهه فلسفه ملاصدرا با چالش‌های اراده آزاد.
۲. بررسی مهم‌ترین چالش‌های اراده آزاد در عصر حاضر و ارزیابی مهم‌ترین پاسخ‌ها به آن‌ها.
۳. ارائه پاسخ جدید به چالش‌های اراده آزاد.

۴. پرسش‌های پژوهش

پرسش اصلی:

چگونه فلسفه ملاصدرا به چالش‌های اراده آزاد پاسخ می‌دهد؟

پرسش‌های فرعی:

اراده آزاد چیست؟

اراده آزاد با ضرورت علی چه نسبتی دارد؟

راه حل برگزیده برای پاسخ به چالش‌های اراده آزاد چیست؟

از کدام‌یک از مبانی فلسفه ملاصدرا در پاسخ به چالش‌های اراده آزاد می‌توان استفاده کرد؟

۵. فرضیه‌های پژوهش

فرضیه اصلی:

چالش توهم‌اراده آگاهانه: این چالش در زمان ملاصدرا مطرح نبوده است؛ اما با استفاده از تبیین ملاصدرا از حقیقت اراده و نیز دیدگاه او درباره درک معقولات ثانی فلسفی، می‌توان به این چالش پاسخ داد.

چالش علیت: ملاصدرا از طریق فاعلیت بالتجلی نفس برای اراده، فاعلیت بالتسخیر نفس برای اراده و نیز توحید افعالی مبتنی بر وحدت شخصی وجود به این چالش پاسخ می‌دهد.

چالش علم پیشین الهی: ملاصدرا از طریق تبیین دیدگاه عرفا درباره رابطه عین ثابت انسان در تعیین ثانی و افعال او در مراتب پایین‌تر، به این چالش پاسخ می‌دهد.

فرضیه‌های فرعی:

۱. اراده آزاد تقریری جدید از اختیار است که بر مبنای تفکیک فعل ارادی از فعل اختیاری صورت می‌گیرد و علاوه بر اختیاری بودن فعل و اختیاری بودن اراده، مسئولیت اخلاقی را نیز توجیه می‌کند.

۲. ضرورت علی با اراده آزاد انسان، ناسازگار است.

۳. از اصالت وجود، مجعول نبودن ماهیت، تشکیک وجود، مساوق بودن علم با وجود و سریان علم در وجود مادی، وحدت نفس و قوا و همچنین حضوری سریانی نفس در مراتب مجرد و مادی نفس و بدن، می‌توان برای پاسخ به چالش‌های اراده آزاد استفاده کرد.

۶. پیشینه پژوهش

بحث جبر و اختیار در آثار حکمایی نظیر فارابی، ابن سینا، خواجه نصیرالدین طوسی، میرداماد، صدرالمتألهین و فیلسوفان صدرایی و نوصدرایی پس از او در ضمن مباحث فلسفه اولی مطرح شده است. فیلسوفان مسلمان عمدتاً هنگام بحث از قاعده وجوب سابق، وجوب بالقیاس معلول نسبت به علت تامه، قدرت واجب تعالی، توحید افعالی و علم پیشین الهی به مخلوقات، درباره اختیار و چالش‌های آن بحث می‌کنند.

در سالهای اخیر پژوهش‌های مختلفی درباره مسأله اراده آزاد صورت گرفته است که از میان آن‌ها می‌توان به پژوهش‌های زیر اشاره کرد:

۱. کتاب «نگاه سوم به جبر و اختیار» نوشته محمد حسن قدردان قراملکی.

۲. کتاب «علم و اراده الهی» نوشته محمد حسن قدردان قراملکی.

۳. کتاب «آزادی و علیت در فلسفه اسلامی معاصر و فلسفه معاصر مغرب‌زمین» نوشته محسن اراکی.

۴. کتاب «علم پیشین الهی و اختیار انسان» نوشته محمد تقی سهرابی‌فر.

۵. کتاب «علم پیشین الهی و اختیار انسان» نوشته محمد سعیدی‌مهر.

۶. رساله دکتری «شکاکیت درباره اراده آزاد: آیا اراده آزاد یک توهم است؟»، نوشته بهرام علی‌زاده دفاع شده در دانشگاه تهران.

۸. مقاله «افعال ارادی انسان»، نوشته محمود خاتمی، مجله علمی پژوهشی فلسفه: بهار و تابستان ۱۳۹۲ش، سال چهارم و یک، شماره یک.

۹. مقاله «سازگاری جبر و اختیار نزد سازگارگرایان جدید غربی و ملاصدرا» نوشته فخرالسادات علوی و یوسف شاقول، مجله علمی پژوهشی الهیات تطبیقی، سال پنجم، شماره یازدهم، بهار و تابستان ۹۳.

تا آن جا که نگارنده بررسی کرده هیچ یک از پژوهش‌های پیشین به صورت جامع، رویکرد ملاصدرا به مسأله اراده آزاد را بررسی نکرده‌اند و در صدد برنیامده‌اند تا با توجه به مبانی حکمت متعالیه به چالش‌های معاصر پاسخ دهند. از این جهت پژوهش حاضر، پژوهشی جدید و مورد نیاز جامعه علمی است.

۷. جنبه جدید بودن و نوآوری پژوهش

ملاصدرا در آثار فراوانی که نوشته است، به ارائه نظام‌مند دیدگاه‌های خود پرداخته است. او در بسیاری از موارد، دیدگاه اصلی و نظر نهایی خود را در جایگاه اصلی بحث بیان نکرده، بلکه آن را در لابه‌لای نقل و نقد دیدگاه صاحب نظران، پنهان داشته است. از طرفی مسأله اراده آزاد، صورت‌های مختلفی دارد و چه بسا پاسخ هر یک از این صورت‌ها با پاسخ صورت‌های دیگر متفاوت باشد. یکی از نوآوری‌های این پژوهش، ارائه نظام جامع فکری ملاصدرا، در مسأله مورد بحث است. نظامی که به صورت‌ها و حالات مختلف مسأله توجه دارد و در عین حال بیان‌گر دیدگاه نهایی او و مبتنی بر مبانی خاص ملاصدرا است.

از دیگر نوآوری‌های این پژوهش این است که در ارائه نظام فکری ملاصدرا، به دیدگاه‌های معاصر نظر دارد، و این نظام فکری و راه کارهای آن را به گونه‌ای ارائه می‌کند تا هم‌اکنون برای دیدگاه‌های معاصر قابل استفاده باشد.

نوآوری دیگر این پژوهش، ارائه تقریری جدید از اراده آزاد در مدل ناسازگارگرایی است، دیدگاهی که به ناسازگارگرایی ضرورت علی و اختیار معتقد است و مدعی است که با ارائه یک تقریر جدید، نقاط ضعف دیدگاه‌های ناسازگارگرا را برطرف کرده است.

۸. روش انجام پژوهش

در این پژوهش از روش تفسیر و تحلیل با رویکرد انتقادی استفاده شده است. نگارنده در هر بخش، مسأله را تبیین کرده و سپس به مهم‌ترین دیدگاه‌های مطرح شده درباره مسأله را تبیین و بررسی می‌کند. آن‌گاه به تبیین جامع و مفصل دیدگاه ملاصدرا می‌پردازد تا در پرتو آن، وجه امتیاز و نقاط قوت و ضعف دیدگاه صدرالمتألهین را نسبت به سایر دیدگاه‌ها مشخص شود. در صورتی که نگارنده دیدگاه‌های مطرح شده را برای پاسخ به مسأله کافی نداند، در پایان بخش، دیدگاه برگزیده را مطرح می‌کند تا در حد بضاعت خود، در جهت پاسخ به مسأله گامی کوچک برداشته باشد.

فصل اول: کلیات

مفهوم‌شناسی

تاریخچه اراده آزاد

مبانی اراده آزاد در فلسفه ملاصدرا

فصل اول: کلیات

۱. مفهوم شناسی

۱.۱. علت

علت هر موجود بالفعلی است که موجود بالفعل دیگر از آن نشأت می‌گیرد، اما موجود بالفعل اول از موجود دوم نشأت نمی‌گیرد (ابن‌سینا، ۱۴۰۰ق، ص ۱۱۷). به عبارت دیگر علت چیزی است که وجود شیء دیگر (معلول) متوقف بر آن است (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۲، ص ۱۲۷). علت به دو قسم تامه و ناقصه تقسیم می‌شود. از نظر بسیاری از فیلسوفان مسلمان علت تامه علتی است که با تحقق آن، وجود معلول ضروری می‌شود (همان) و علت ناقصه علتی است که با وجود آن به تنهایی، وجود معلول ضروری نمی‌شود. این تعریف از علت تامه و ناقصه تعریف به امر عرضی است نه تعریف به مقوم ذاتی. ضرورت یافتن معلول پس از تحقق علت تامه یکی از فروع علت تامه است که محل نزاع دیدگاه‌های مختلف در مسأله اختیار است. استفاده از چنین تعریفی در مباحثی که پیش رو داریم، سبب پیچیدگی مباحث و احیاناً مغالطه در استدلال‌های ضرورت علی می‌گردد؛ از این رو شایسته است تا علت تامه و ناقصه را با مقومات مفهومی آن‌ها تعریف کنیم و از این طریق به تعریفی مناسب با مقام بحث و استدلال دست یابیم. علت تامه، علتی است که جامع همه اموری است که وجود معلول متوقف بر آن‌ها است. علت ناقصه نیز علتی است که به تنهایی برای وجود معلول کافی نیست (شیرازی، ۱۳۸۸ش، ص ۳۳۶).

۲.۱. قانون علیت

مفاد قانون علیت این است که هر ممکنی برای موجود شدن به علت نیاز دارد (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ق «ب»، ص ۳۸). قانون علیت از بدیهیات اولیه است، آن هم از بدیهیات اولیه‌ای که نه قابل اثبات است و نه قابل انکار؛ زیرا هر نوع استدلال یقینی، بدون پذیرش علیت مقدمات برای نتیجه، ممکن نیست (جوادی آملی، ۱۳۷۶ش، بخش دوم از جلد دوم، ص ۳۱۹).

۳.۱. ضرورت علی

ضرورت علی عبارت است از ضروری بودن ترتب معلول بر علت تامه به این معنی که پس از تحقق علت تامه، تحقق معلول در مرتبه بعد ضروری است (ابن‌سینا، ۱۳۸۱ش، ص ۲۸۵ / طوسی، ۱۳۷۵ش، ج ۳، ص ۱۱۷ / ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۲، ص ۱۳۱).

۴.۱. اختیار

واژه اختیار از ماده خیر گرفته شده و به معنی برگزیدن و انتخاب امری است که فاعل آن را خیر می‌داند؛ این انتخاب نباید مقهور فشار و قهر شیء دیگر قرار گرفته باشد (عسکری، ۱۴۰۰ق، ص ۱۱۸).

در اصطلاح فلسفی، اختیار عبارت است از اینکه فاعل به گونه‌ای باشد که فعل او مسبوق به علم [عقلی]، داعی و اراده باشد - چه این امور سه‌گانه عین ذات فاعل باشند و چه زائد بر ذات او (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۳، ص ۱۲).

اختیار فلسفی به صورت‌های مختلفی تقریر شده است. در یک تقریر ابتدایی، هر فعلی که از روی اراده از انسان صادر شود، یک فعل اختیاری است، حتی اگر خود اراده در اثر جبر عامل بیرونی بر انسان تحمیل شده باشد. اختیاری که از این تقریر ابتدایی نتیجه می‌شود، اختیار سطحی نامیده می‌شود. در یک تقریر عمیق‌تر، اراده به معنای قصد، فعلی از افعال جوانحی انسان است و صرف مسبوق بودن فعل به اراده و قصد، اختیاری بودن فعل را تأمین نمی‌کند. در این تقریر، هنگامی می‌توان فعل را اختیاری دانست که قصد انسان نیز به عنوان یک فعل اختیاری جوانحی تبیین شود. این تقریر از اختیار - که در مقابل اختیار سطحی قرار دارد - اختیار عمیق نامیده می‌شود.

۱.۵. اراده

اراده دست کم در دو معنا به کار می‌رود. در معنای اول اراده به معنای خواستن و دوست داشتن است. این معنا هم در مورد واجب تعالی و هم در مورد انسان به کار می‌رود. معنای دوم اراده، تصمیم است که از مشخصات «فاعل بالقصد» است (همان، ج ۶، ص ۳۵۶). از نظر برخی فیلسوفان این اراده کیف نفسانی و در مقابل کراهت است اما از نظر برخی دیگر این اراده فعل نفس است و ضدی ندارد (مصباح یزدی، ۱۳۸۷ش، ج ۲، ص ۹۵).

۱.۶. اراده آزاد

اراده آزاد، تقریری جدید از اختیار است که بر مبنای تفکیک فعل ارادی از فعل اختیاری صورت می‌گیرد و مسئولیت اخلاقی را توجیه می‌کند. توضیح بیش‌تر این مطلب در بخش (۱.۱. ۳) از فصل دوم خواهد آمد.

۱.۷. سازگارگرایی و ناسازگارگرایی

سازگارگرایی دیدگاهی است که رابطه‌ای سازگار میان ضرورت علی و اختیار ترسیم می‌کند به طوری که می‌توان به هر دو آنها ملتزم شد. در نقطه مقابل، ناسازگارگرایی ضرورت علی و اختیار را دو امر متقابل و ناسازگار می‌داند به طوری که پذیرش یکی منجر به نفی دیگری می‌شود.

ناسازگارگرایان به دو دسته تقسیم می‌شوند: گروهی که جانب اختیار را گرفته و ضرورت علی را نفی می‌کنند (اختیارگرایان) و گروهی که ضرورت علی را می‌پذیرند و از اختیار دست برمی‌دارند (جبرگرایان یا قائلان به موجبیت علی افراطی) (پالمر، ۱۳۸۹ش، صص ۲۶۰-۲۶۱).

۱.۸. تعیین اول

در عرفان عملی نخستین تعیین حق تعالی، تعیین اول است. تعیین اول، حقیقت علم خداوند به خود است (فناری، ۱۳۸۴ش، ص ۲۵۵). در این مرحله خداوند ذات خود را به نحو احدی می‌نگرد و هنوز به کمالات و تفصیل موجود در خود، توجه نکرده است (امینی‌نژاد، ۱۳۹۰ش، ص ۳۶۰).

۱.۹. تعیین ثانی

این تعیین همچون تعیین اول، تجلی و تعیین علمی خداوند است، اما در تعیین اول، خداوند متعال به ذات خود به صورت اطلاقی علم دارد و با این‌که همه حقایق و کمالات را در خود دارد، اما هیچ‌یک متعلق اختصاصی علم خداوند نیست و از سایر اشیاء هیچ‌گونه امتیازی ندارد، ولی در تعیین ثانی، خداوند متعال در نگاه دیگری که به ذات بی‌نهایت خود می‌اندازد، به همه تفصیل‌ها و کمالاتی که موجود علم دارد. به عبارت دیگر تعیین اول نسبت علمی اجمالی خداوند است و تعیین ثانی نسبت علمی تفصیلی او (جامی، ۱۳۸۳ش، صص ۳۴-۳۵ / امینی‌نژاد، ۱۳۹۰ش، ص ۴۰۶).

۱.۱۰. اعیان ثابت

اعیان ثابت همان صور ماهیات و کثرات تفصیلی است که در تعیین ثانی، معلوم خداوند قرار می‌گیرند (قیصری، ۱۳۸۳ش، ص ۶۱ / یزدان‌پناه، ۱۳۸۸ش، ص ۴۶۳).

۲. تاریخچه چالش‌های اراده آزاد

اراده آزاد - به عنوان صورت جدید مسأله اختیار - با چالش‌های مختلفی مواجه است. مهم‌ترین این چالش‌ها عبارت‌اند از چالش ضرورت علی، چالش علم پیشین الهی و چالش توهم اراده آگاهانه. در ادامه تاریخچه هر یک از این سه چالش را بررسی می‌کنیم.

۲.۱. تاریخچه چالش ضرورت علی در یونان باستان

در یونان باستان ضرورت علی را باید در اعتقاد به سرنوشت جستجو کرد. یونانیان باستان نیرویی به نام سرنوشت تصور می‌کردند که نه فقط حاکم بر حوادث، بلکه بر خدایان نیز حکومت داشت (وال، ۱۳۸۰ش، ص ۳۱۲). تقدیر و سرنوشت در تفکر یونانیان، صورت عقلانی و فلسفی ضرورت است (یثربی، ۱۳۸۸ش، ص ۶۰۷). به تعبیر ژیلسون: «همان نسبتی که بین ضرورت و تقدیر برقرار است، میان مفهوم فلسفی علت و مفهوم یونانی خدایان حاکم است» (ژیلسون، ۱۳۸۸ش، ص ۳۳). ژان وال بر این باور است که قائلین به «جزء لایتجزا» مانند دیموکریتوس (دیمقراطیس) تصور بسیار روشنی از اصل علیت و ضرورت علی داشته‌اند؛ آنها حوادث را از هم گسیخته نمی‌انگاشتند، بلکه جهت عقلی هر امری را بر اساس ضرورت می‌دانستند (وال، ۱۳۸۰ش، ص ۳۱۳).

شاید بتوان نخستین تقابل فیلسوفان در مسأله ضرورت علی و اختیار را، در تقابل نظریه‌های اخلاقی سقراط و ارسطو مشاهده کرد. به عقیده سقراط فضیلت عین دانش است و بر این قیاس، رذیلت عین نادانی است. و باز بنابر این حکم، هر چه باید بکنیم، از وجوب انجام آن ناگزیریم، بشرط آنکه بصیرتی در شناخت آن داشته باشیم، زیرا نیروی تصور خیر چندان است که به محض علم به آن، از اجرای فعل موافق با آن ناگزیر می‌مانیم (همان، ص ۶۹۱). در طرف مقابل ارسطو این نظریه را مستلزم جبر در افعال آدمی می‌داند. او می‌گوید:

«اگر کسی ادعا کند که چیزهای لذیذ و شریف ما را مجبور می‌کنند چون نیروهایی هستند که در برابر آنها مقاومت نمی‌توانیم کرد و به سخن دیگر مبادی هستند که در بیرون از عامل قرار دارند، [در پاسخش می‌گوییم] پس او باید همه‌ی اعمال آدمی را اجباری تلقی کند چون هدف هر عملی دستیابی به چیزهای لذیذ یا شریف است» (ارسطو ۱۳۸۵ش، ص ۸۱).

ارسطو این اشکال را در جانب رذائل و افعال ناشایست نیز مطرح می‌کند و تساوی معرفت با فضیلت را در رذائل نیز مستلزم جبر می‌داند:

«این سخن که هیچ‌کس با خواست و رضایت خود شقاوتمند نیست و هیچ‌کس بر خلاف خواست خود سعادت‌مند نیست، بخشی از آن درست و بخشی نادرست است؛ زیرا [این نکته درست است که] سعادت که فضیلت به ارمغان می‌آورد بر خلاف خواست و رضایت شخص نیست؛ اما رذیلت نیز [امری] ارادی است» (همو، ۱۳۴۳ق، ج ۱، ص ۲۹۰).

در این عبارات، ارسطو نظریه اخلاقی سقراط را مستلزم غیر ارادی بودن رذیلت دانسته است. در اینجا ممکن است این پرسش به ذهن خطور کند که چه چیز موجب شده تا در نظر ارسطو نظریه سقراط به غیر ارادی بودن رذائل منجر شود؟ پاسخ این است که اگر همان طور که سقراط می‌گوید معرفت مستلزم فضیلت باشد، اعمال ناپسند از جهل به فضیلت نشأت می‌گیرند و جهل [در جاهل قاصر] موجب غیر ارادی بودن عمل می‌شود؛ زیرا از نظر ارسطو فعل اختیاری فعلی است که منشأ آن در درون آدمی باشد و از جبر عامل بیرونی یا جهل نشأت نگیرد:

«عملی را اضطراری می‌دانیم که به علت اجبار یا به سبب نادانی به جا آورده می‌شود، و عملی ارادی و آزادانه است که مبدأ محرک آن در خود عامل است و او علم کامل به همه اوضاع و احوال دارد» (همو، ۱۳۸۵ش، ص ۸۵ / همان، ص ۷۹).

حاصل آنکه ارسطو دو عامل را سبب فعل جبری می‌داند اجبار عامل بیرونی و جهل فاعلی. از نظر ارسطو نظریه اخلاقی سقراط مستلزم آن است که اجبار عامل بیرونی سبب جبر در جانب فضائل و نادانی فاعل سبب جبر در جانب رذیلت باشد.

۲.۲. تاریخچه چالش ضرورت علی در تفکر اسلامی

در میان متفکران مسلمان بیشترین توجه انکارگرایانه به اصل ضرورت علی از جانب اشاعره صورت گرفته است. غزالی یکی از بزرگترین متکلمان اشعری است که مفصلاً درباره ضرورت علی بحث کرده و آن را انکار کرده است. به اعتقاد او رابطه میان دو شیء که علت و معلول نامیده می‌شوند یک ارتباط غیر ضروری است که صرفاً بر مبنای عادت تفسیر می‌شود؛ یعنی عادت خدا به این صورت است که برخی از اشیاء را به دنبال برخی دیگر خلق می‌کند و البته قادر است که این ارتباط را قطع کند:

«همراهی آن چه در اعتقاد ما سبب است با آن چه در اعتقاد ما مسبب است، امری ضروری نیست ... گرسنگی و خوردن، سوختن و تماس با آتش، نور و طلوع خورشید، مرگ و بریدن گردن، شفا و نوشیدن دارو، اسهال شکم و استعمال مسهل، و هر دو شیئی که مانند این امور در طب و نجوم صناعات و مشاغل، با یکدیگر همراه هستند، همراهی آن‌ها به خاطر تقدیر خداوند سبحان است که آن‌ها را به نحو تساوق خلق کرده است، نه این که آن دو فی‌نفسه ضروری و غیر قابل فوت هستند، بلکه این امکان هست که سیری بدون خوردن و مرگ بدون بریدن گردن خلق شود؛ و حیات با وجود بریدن گردن باقی باشد» (غزالی، ۱۳۸۲ش، ص ۳۱۶).

انگیزه اصلی اشاعره از انکار ضرورت علی و مطرح کردن نظریه کسب، تبیین عمومیت قدرت و اراده خداوند است. در نظر اشاعره چنین می‌نمود که قبول رابطه ضروری میان مثلاً آتش و حرارت، به این معنا است که با وجود آتش از حرارت گریزی نیست، حتی اگر خداوند بخواهد که چنین نباشد، و این یعنی تحدید قدرت الهی (معلمی، ۱۳۸۵ش، ص ۲۴۵).

ابن رشد معتقد است که نظریه «عادت الله» و نفی رابطه ضروری میان علت و معلول - بالاخص با تبیینی که غزالی ارائه داده است - علاوه بر توالی فاسد کلامی نتایج ناخوشایند و غیر مقبول فلسفی نیز به همراه دارد. این توالی و نتایج عبارتند از: نفی سنت الهی در جهان، نفی حکمت الهی، مسدود شدن راه شناخت خدا، نفی وجود صانع، تنافی با طبیعت عقل انسانی، نفی علم حقیقی، فریب دهندگی عادات، عدم تمایز اشیاء از یکدیگر و شکاکیت (خادمی، ۱۳۷۸ش، صص ۳۷-۴۰).

در فلسفه اسلامی طرح چالش ضرورت علی و اختیار با فراز و نشیب‌های متعددی همراه بوده است. با توجه به تطورات مختلفی که در سیر تاریخی این مسأله رخ داده است، می‌توان سیر تاریخی چالش ضرورت علی و اختیار را در هفت مرحله زیر بیان کرد:

مرحله اول: تبیین اختیار سطحی و التزام به لوازم آن

از نظر فارابی و ابن سینا اختیار عبارت است از اراده‌ای که از ادراک عقلی نشأت گرفته است. بر پایه این تعریف، فعلی که از روی چنین اراده‌ای صادر شود، یک فعل اختیاری است؛ حتی اگر اراده آن تحت

جبر و قهر قاسر بیرونی شکل گرفته باشد. روشن است که این تقریر ابتدایی و سطحی - اما پر طرفدار - از اختیار با شهود متعارف و همگانی ما تفاوت دارد، اما در نظر فارابی و ابن سینا، اکتفا کردن به چنین تقریر حداقلی؛ اما معقول و سازگار با ضرورت علی، نسبت به تقریر وسیع اما نامعقول از اختیار ترجیح دارد. بنابراین فارابی و ابن سینا به همین اختیار سطحی اکتفاء می کنند و به لوازم آن ملتزم می شوند.^۱ یکی از لوازم این اختیار سطحی این است که این اختیار، یک اختیار حقیقی نیست:

«نفس [انسانی] مضطرب در صورت مختار است ... و افعال اختیاری در حقیقت صحیح نیست مگر در [موجود اول] که واحد است» (ابن سینا، ۱۴۰۴ق «الف»، ص ۵۳).

«مختار حقیقی موجودی است که هیچ انگیزه‌ای [که داند بر ذات است] او را به انجام فعلش سوق ندهد» (همان، ص ۵۱).

در بخش (۲.۲.۳) از فصل سوم توضیح بیش تر این مطلب خواهد آمد.

مرحله دوم: تبدیل اختیار سطحی به مشکل فلسفی

در آثار برخی اندیشمندان دوره پس از ابن سینا و فارابی، اختیار سطحی و جبری بودن اراده که توسط ابن سینا و فارابی مطرح شده بود، به عنوان یک معضل فلسفی - کلامی راجع به اختیار و عقاب انسان مطرح می شود. به نظر می رسد فخر رازی نخستین کسی است که جبری بودن اراده را به عنوان یک اشکال مطرح کرده است:

«خداوند سبحان انگیزه‌هایی که موجب معصیت می شوند را خلق می کند؛ بنابراین خداست که انسان‌ها را به معصیت وامی دارد؛ و به همین دلیل قبیح است که او انسان‌ها را به خاطر معصیت، عقاب کند. این که گفتیم خداوند خالق این انگیزه‌هاست به این خاطر است که صدور فعل از کسی که قدرت بر انجام فعل دارد، متوقف بر این است که انگیزه به او ضمیمه شود، و این انگیزه را خداوند برای او خلق می کند، و بیان کردیم که چنین چیزی موجب جبر می شود، و عذاب کردن شخص مجبور نیز در نزد عقل قبیح است» (رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۲۹۷).

مرحله سوم: ارائه پاسخ‌هایی که به مورد اصلی اشکال نمی پردازند

در فاصله زمانی میان فخر رازی و میرداماد، خواجه نصیرالدین طوسی به اشکال توجه داشته و به آن پاسخ گفته است:

«هنگام حصول قدرت و انگیزه فعل واجب می شود یا نه؟ حق این است که فعل واجب می شود وگرنه رجحان یکی از دو طرف فعل و ترک لازم می آید. این وجوب فعل را از حد اختیار بیرون نمی برد؛ زیرا معنای اختیار این است که فعل و ترک به اراده فاعل باشد و در نتیجه فاعل هر یک